

K jednomu funkčnímu aspektu expresivity (na materiálu současné tištěné publicistiky)

Darina Hradilová

Všestrannou a materiálově bohatě podloženou analýzu expresivity publikoval v roce 1961 J. Zima v monografii *Expresivita v současné češtině*. Od té doby byly expresivitě věnovány práce menšího rozsahu, charakteru článků či dílčích studií v obecněji orientovaných kompendiích,¹ které základní Zimovy teze přejímají. Soudíme, že systémová podstata expresivity, tedy základní principy její formální a sémantické utvářenosti, jak je popsal už J. Zima, zůstávají zachovány i v současné češtině. Domníváme se však, že je třeba věnovat pozornost funkčním aspektům užívání expresiv, na které bychom chtěli v tomto příspěvku poukázat.

Expresivní slova jsou tradičně charakterizována jako výrazy „vyjadřující citový, hodnotící a volní vztah mluvčího ke sdělované skutečnosti“ (Křístek² 2002: 131–132).³ Slovní zásoba disponuje širokým spektrem neexpresivních, tedy neutrálních výrazů, jimiž je možno vyjádřit citovost, evaluativnost či voluntativnost sdělení (srov. Čechová, 1996: 49).⁴ Na blízkost expresivity a evaluativnosti přitom poukazoval už i J. Zima (1961: 31–33). Tak např. celá škála evaluativních adjektiv a adverbů (*výborný – výborně, skvělý – skvěle, dobrý – dobře, špatný – špatně, hrozný – hrozně, strašný – strašně*) vyjadřuje hodnocení, aniž by se jednalo o výrazy vnímané jako expresivní.⁵ Podobný charakter, resp. schopnost

¹ Např. Čechová, M.: *Čeština – řeč a jazyk*; Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (eds.): *Příruční mluvnice češtiny*; Čermák, F.: *Lexikon a sémantika* (viz seznam literatury).

² M. Křístek je autorem hesla *Expresivum* v *Encyklopedickém slovníku češtiny* (eds. Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J.).

³ Podobně např. Hauser, P.: *Nauka o slovní zásobě*.

⁴ I v nové slovní zásobě vznikají expresiva, která paralelně s neutrální slovní zásobou označují tytéž skutečnosti: *demáč / demonahrávka; demoška / demonstrace; esemeskáč / esemeskovač; estébák / příslušník Státní bezpečnosti; sluchátka / chrániče uší proti hluku; intoušsky / intelektuálně; klausovatět / chovat se jako prezident Klaus; komplexák / zakomplexovaný člověk; korumpovatel / ten, kdo korumpuje; leboun / skinhead; pohybovadlo / motorové vozidlo, auto* apod. Excerptováno z publikace Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologismů 2*.

⁵ Jako expresivní nejsou hodnoceny ani kodifikačními příručkami (srov. např. SSČ).

vyjadřovat emoce a postoje, má i řada substantiv a sloves (*nenávisť, nenávidět, strach, bát se, láska, milovat, spokojenost, radost, radovat se, smutek*), zejména těch, která pojmenovávají emoce⁶ a emoční stavy. Vyjadřování emocí je spojeno s termínem emocionalita (srov. Herrmanns 2002: 356–362), přičemž podstatou emotionality je uložení emocionálních obsahů v nociónálním segmentu lexikálního významu.⁷ Není-li vyjadřování pocitů a postojů vlastní pouze expresivům, soudíme, že nelze na této bázi zakládat jejich samotnou podstatu.

Fr. Čermák pak konstatuje, že expresivitu nelze odvozovat pouze z významu, a spatřuje její podstatu v odchylce od většinového úzu a od očekávaného (srov. 2010: 124). Rozlišuje tak expresivitu v rovině systému a v rovině textu, přičemž takto stanovené typy expresivity v zásadě odpovídají typům Zimovým.⁸ Soudíme proto, že je třeba rozlišovat mezi emocionalitou, tedy emocionálním obsahem vyjádřeným neutrální jazykovou formou, a expresivitou, která je vázána na neočekávanou formu, resp. na neočekávané spojení formy a obsahu (srov. Lotko, 1999: 31; Čermák, 2010: 124). Co je však zásadní z hlediska funkčního, je Čermákův obrat od významových struktur ke komunikantům. Odchyłka od očekávaného vychází totiž z očekávání adresáta komunikátu, které producent volbou výrazových prostředků narušuje. Referenčním bodem, od něhož se pak hodnocení expresivity odvíjí, je adresátovo vnímání, samozřejmě utvářené na základě obecného komunikačního úzu. Zde si ovšem klademe zásadní otázku: volí producent komunikátu expresivní výrazivo proto, aby vyjádřil své emoce (má k dispozici i prostředky neutrální, jimiž lze emoce vyjádřit), nebo proto, aby zapůsobil na emoce adresáta, ev. u něj emocionální reakce na sdělení vyvolal? Soudíme, že minimálně v určitých situacích a kontextech je dominantní druhá funkce, tedy emoce vyvolat a jejich prostřednictvím manipulovat s adresátem sdělení.

K výše uvedenému tvrzení nás vede pozorování, jak je nakládáno s emocionalitou a expresivitou v současných publicistických textech. Systematicky jsme analyzovali texty uveřejňované v období od dubna do října 2011 v Lidových novinách a v Hospodářských novinách⁹. Jako expresivní jsme přitom v souladu s Čermákovým pojetím (srov. výše) hodnotili ty výrazy, které představovaly

⁶ Současná psychologie rozlišuje šest základních emocí: radost, láska, spokojenost, smutek, nenávisť a strach (srov. např. Švancara, 2003).

⁷ Podobně strukturu lexikálního významu koncipují Ch. Römer a B. Matzke (2005).

⁸ Expresivita systémová syntagmatická koreluje s expresivitou inherentní, systémová paradigmatická s adherentní a expresivita textová s kontextovou, ovšem v posledním případě je korelace nejméně zřetelná.

⁹ Analyzovány byly texty uveřejněné v hlavních sešitech obou deníků, na listech označených *Z domova*, resp. *Domov*. Jsme si vědomi rozdílu mezi texty zpravodajskými a publicistickými a tuto práci zakládáme na textech publicistických, tedy na komentářích, analýzách a rozhovorech.

odchylku od očekávání: očekávaný stav pro nás představoval ideální konstrukt¹⁰ publicistického stylu definovaný v nejobecnější rovině užitím spisovné¹¹ češtiny. Jako realizaci expresivity jsme vnímali užití prostředků hovorového, resp. mluveného jazyka, prostředků typických pro jiné styly (zejména odborných termínů), dále prostředků aktualizacích a výrazů neologického, příp. archaického charakteru.

Z hlediska četnosti představovala nejsilněji zastoupenou skupinu aktualizovaná pojmenování, což bylo v kontextu publicistického stylu očekávané. Expresivita zde byla realizována v rovině textové a vyplývala z neobvyklého spojení jednotlivých prvků pojmenování (*klišťata hrozí, nalít peníze, odstříhnout od dotací, peníze utíkají, ping-pong mezi soudy a policií, požít peníze, vykryt připomínky, vyzobávat vědce, zadělat na problém, zakázky šité na míru, zbraně pospávají*).¹² Z hlediska funkčního je pro tato pojmenování signifikantní, že jejich prioritou není prosté sdělování věcného obsahu, ale prostřednictvím neobvyklé formy navození emocí a vzbuzení zájmu o následující obsah. S tím pak úzce souvisí i pozice těchto pojmenování v textu, nebo přesněji vůči textu. Expresivní aktualizovaná pojmenování se uplatňovala v titulcích a nadpisech, a to zejména v Lidových novinách.

Expresivní charakter vykazovaly neologismy, které jsme ve sledovaných textech zaznamenali. Tak např. *deabilizace* (HN 22. 4.) je slovem, které je odvozeno od názvu firmy ABL a svou strukturou odkazuje k podobně tvořeným slovům (*humanizace, privatizace*), jejichž význam je negován prefixem *de-*. Neobvyklost slova spočívá v tom, že slova tvořená podle stejného slovotvorného modelu mají v základu adjektivum a označují proces stávání se nějakým, resp. s prefixem *de-* proces ztráty určité vlastnosti, zde ovšem základové pojmenování vlastnost nevyjadřuje. Podobně sloveso *odněmcovat* (HN 26. 4.) má v zásadě pravidelnou slovotvornou strukturu, tedy slovotvorný základ modifikovaný prefixem *od-*, zdrojem expresivity je zde ale jeho spojení se slovotvorným základem odkazujícím k vlastnímu jménu.¹³ Ironický charakter má slovo *pravdoláska* (HN 1. 4.), motivované heslem „pravda a láska zvítězí nad lží a nenávistí“, a od něho derivované adjektivum *pravdoláskařský*.¹⁴ Podobně trivializující ráz mají výrazy *věčka*

¹⁰ Tento konstrukt vymezujeme pouze v nejobecnějších rysech, protože si uvědomujeme, že publicistický styl je realizován celou řadou stylových útvarů, které se od sebe v různých parametrech odlišují.

¹¹ Tedy kodifikovaných lexikálních jednotek.

¹² Vše excerpováno z HN, duben 2011. Ani zde, ani dále neuvádíme excerpovaný materiál v úplném výčtu, vybíráme pouze ilustrativní příklady.

¹³ Míněno je jméno tehdejšího ministra Igora Němce.

¹⁴ Zachyceno v dehonestujícím spojení *pravdoláskařská partička*.

a *věčkařský*¹⁵ (oba HN 4. 4.; 7. 4.; 19. 4.; 22. 4. i dále), motivované názvem politické strany Věci veřejné. I přes rys určité familárnosti bylo možno uvedená pojmenování hodnotit jako jazykově perspektivní:¹⁶ byla utvořena podle produktivních slovo-tvorných modelů a vyhovovala obecné tendenci k jazykové ekonomii. Mezi doloženými neologismy byla hojně zastoupena pojmenování vytvořená kompozicí, např. *bezzásahový* (HN 10. 8.), *e-neschopenka* (LN 1. 9.), ovšem expresivní charakter (ironizující, lehce dehonestující) vykazuje podle našeho názoru výraz *miniministerstvo* (HN 27. 4.), a to jak svým významem, který odkazuje nejen k malé velikosti, ale především k malé důležitosti, tak hláskovou skladbou, která opakováním hláskových segmentů signalizuje expresivitu.¹⁷

Vzhledem k psanému charakteru sledovaných komunikátů jsme jako expresivní, tedy odlišující se od očekávání, hodnotili užití prostředků mluveného jazyka. V souladu s obecně přijímanými názory (srov. Čechová, 1996: 42) jsme jako primárně hovorové hodnotili univerbismy, např. *igelitka* (LN 6. 8.), *interna* (HN 7. 6.), *kreditka* (LN 20. 5.), *kriminálka* (HN 21. 4.), *saniták* (HN 14. 4.), ježichž užití v psaném textu jsme posuzovali jako expresivní. Podobně se v psaných textech vyskytla některá další slova, podle SSČ patřící k hovorové vrstvě slovní zásoby. Typicky hovorovým prostředkem byly výrazy *fakt* (LN 1. 4., HN 8. 4.) a *holt* (HN 29. 4., LN 5. 9.). *Fakt* figurovalo ve dvou funkčně odlišných pozicích, a to jako modální částice s významem „opravdu, skutečně“, nebo jako příslovce vyjadřující míru (ve spojeních *fakt hustý*, *fakt dobrý*, *fakt blbý* apod.).¹⁸ Pro obě pozice pak bylo typické, že si autoři textů uvědomovali jejich vázanost na mluvený jazyk, protože se vyskytovaly výhradně v přímé řeči, tedy v psaném záznamu mluveného jazyka. O daném způsobu využití svědčí i podobné doklady v SYN2009pub.¹⁹ Oproti tomu částice *holt* se vyskytuje i v komunikátech primárně psaných, ačkoli se jedná o výraz substandardní.²⁰ Naše pozorování pak potvrzují

¹⁵ Doloženo také substantivum *věčkař* (= člen či sympatizant dané politické strany). Samo substantivum *věčkař* však vykazuje silnou homonymii – srov. *věčkař*: skokan na lyžích skákající s lyžemi roztaženými do tvaru písmene V (O. Martincová, 1998) nebo majitel rozkládacího mobilního telefonu (SYN2009pub).

¹⁶ V souvislosti se společensko-politickým vývojem však můžeme konstatovat, že v dlouhodobém horizontu budou uvedené výrazy hodnoceny spíše jako slova etapová.

¹⁷ Podobně tvořené výrazy *superúřad* (HN 1. 4.), *superkarta* (HN 15. 4.) a *megazakázka* (LN 15. 6.) vnímáme v kontextu vývoje současné slovní zásoby za spíše neutrální (srov. Mitter, 2008).

¹⁸ Srov. ČNK.

¹⁹ „Není vám to fakt blbý?“ – podobně další 4 záznamy.

²⁰ PSJČ jej charakterizuje jako lidové, SSJČ jako obecné; oba slovníky poukazují na variantnost s *halt*.

doklady v databázi Neomat,²¹ kde jsou též zachyceny výskyty sledovaného výrazu mimo záznam mluveného projevu.

Hovorovou vrstvu slovní zásoby reprezentovaly dále výrazy *šlamastika* (HN 6. 4.) a *klikyhák* (HN 19. 4.). První z uvedených je slovníky hodnocen jako obecný,²² resp. hovorový,²³ vždy však jako expresivní. Negativní expresivita druhého je umocněna adjektivy, s nimiž je spojován, např. *nesmyslný*, *debilní*, *hulvátský*, *nečitelný*²⁴ apod. Podobného charakteru je výraz *kafemlejek*, slovníky charakterizovaný jako familiární či obecný.²⁵ Zajímavá je významová struktura sledovaného lexému: k původnímu pojmenování mlýnku na kávu se připojilo přenesené pojmenování pohybu rukou, resp. prstů,²⁶ stejně tak přenesené pojmenování malé lokomotivy či auta;²⁷ aktuálně je užíváno jako ironické označení mechanismu přerozdělování finančních prostředků ve vědě a výzkumu. Jako obecný a vulgární je slovníky hodnocen výraz *gauner* (HN 29. 4.).

S efektem neočekávaného jsou spojena cizí, v češtině neobvyklá slova; ve sledovaném období bylo zachyceno spojení *vor v zákoně* (HN 13. 4.), pocházející z ruštiny. Uvedená lexikální jednotka nemá v češtině adekvátní ekvivalent, její význam je nutno vyjádřit opisem.²⁸ V této souvislosti tedy soudíme, že ačkoli se jedná o jednotku neočekávanou, nelze ji hodnotit jako expresivní, protože mluvčí nemá jinou možnost náležitého vyjádření. Do jiných souvislostí vstupuje lexém *cash* (HN 4. 4.), který disponuje několika českými ekvivalenty: *hotovost*, *hotové peníze*, resp. jen *peníze*. Užití anglického *cash* tak lze hodnotit i z hlediska stylové kompatibility: lze jej vnímat jako odborný termín.²⁹

S ohledem na stylovou kompatibilitu, resp. nekompatibilitu je možno konstatovat, že nebyly zaznamenány žádné výrazy, které by byly knižní či básnické. Hodnocení odborné terminologie je však s ohledem na intelektualizační a demokratizační tendence poměrně obtížné, a to zejména v oblasti informačních technologií, z níž se výrazy původně terminologického charakteru velmi rychle šíří do běžné slovní zásoby. Poměrně četné byly výrazy z oblasti zdravotnic-

²¹ Přístupná z www.lexiko.ujc.cas.cz.

²² PSJČ

²³ SSJČ

²⁴ Citováno dle SYN2009pub.

²⁵ Srov. PSJČ a SSČ.

²⁶ Srov. Neomat: dělat rukama *kafemlejek* a pomýšlet na Havaj.

²⁷ Srov. PSJČ a ČNK.

²⁸ Srov. ČNK: SYN2009pub. ... *vor v zákoně*. Respektovaný a zkušený zločinec. / Samotné slovo *vor v zákoně* by šlo nejlépe přeložit jako legální zločinec.

²⁹ Tak zejména v terminologických spojeních *cash flow*.

tví, soudíme však, že se jednalo o jednotky, jejichž užití už se neomezuje pouze na odborné texty (*biomedicína, chemoterapie, izotop*).³⁰

Pozorovali jsme odchylky ve funkčním zapojení expresiv do textu podle typu expresivního příznaku. Aktualizovaná pojmenování a okazionální neologismy se vyskytovaly především v titulcích a úvodních pasážích textů. Kontexty a pozice, v nichž jsme zaznamenali expresivní slova v psaných publicistických komunikátech, signalizují, že producenti těchto komunikátů neužívali expresiva jako prostředek vyjádření vlastních emocí, ale vybírali, či dokonce aktivně vytvářeli (aktualizace, neologismy) příznaková pojmenování s cílem zapůsobit na recipienta, resp. čtenáře. Jednalo se o promyšlenou volbu výrazů neobvyklé formy, jíž byly sdělovány relativně běžné, až banální obsahy; nejednalo se tedy o vyjádření pocitů či postojů mluvčího, ale o jeho záměr upoutat pozornost adresáta. Prostředky mluveného jazyka pak byly užívány dvojím způsobem. Lexikální jednotky, které jsou hodnoceny jako hovorové až obecné (srov. výše), a je tedy silněji pocítována jejich odlišnost od prostředků pro psaný jazyk neutrálních, byly opět užívány jako prostředek působení na recipienta. Oproti tomu výrazy méně nápadné, zejména univerbismy dostatečně zažitě v úzu běžné komunikace, se vyskytovaly především v přímé řeči, kde – s ohledem na původně mluvený charakter komunikátu – byla jejich příznakovost silně oslabena. Vzhledem k minimálnímu zastoupení výrazů s příznakem cizosti, můžeme jen stěží vyslovit relevantní závěr; soudíme však, že o příznakovosti lze v této souvislosti uvažovat jen tehdy, má-li „cizí“ výraz adekvátní domácí ekvivalent, který umožňuje mluvčímu volbu mezi neutrálním a příznakovým pojmenováním, recipientovi pak vnímání příznakovosti na pozadí neutrálnosti (jak jsme už psali výše).

Z observace jazykového materiálu tedy vyvozujeme, že základní funkcí expresiv není vyjadřování pocitů a postojů, nýbrž působení na emoce, resp. jejich vyvolání, a ovlivnění postojů recipienta komunikátu. Soudíme, že expresivní výrazové prostředky naplňují spíše apelativní než expresivní funkci jazyka, ostatně na tuto souvislost upozorňoval už K. Bühler (1934: 32). Jejich podstata spočívá v neobvyklém spojení formy a významu, příp. v neobvyklém zapojení určité formy do kontextu, čímž se vydělují z ostatního inventáře výrazových prostředků jako příznakové. Volba těchto výrazových prostředků pak probíhá vědomě³¹ tak, aby tyto neočekávané prvky zapůsobily na recipienta. Vyjadřování pocitů a postojů umožňují emocionální slova, resp. slova s emocionálním významem (srov. Cruse, 1986: 270); emoce tak mohou být vyjadřovány jako vlastní emocionální obsahy formami buď neutrálními, nebo expresivními.

³⁰ Vše excerpováno z HN 21. 4.

³¹ Vědomou, promyšlenou volbou se tak liší např. od bezprostředně užívaných emocionálních citoslovců typu *au!*

Použitá literatura

- BLÁHA, O. (2009). *Funkční stratifikace češtiny*. Olomouc: VUP.
- BÜHLER, K. (1934). *Sprachtheorie. Die Farstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Gustav Fischer.
- CRUSE, A. (1986).: *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CRUSE, A., ed. (2002). *Lexikologie. Lexicology*. Berlin / New York: Walter de Gruyter.
- ČECHOVÁ, M. (1996). *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: SPN, 3. vyd.
- ČERMÁK, F. (2010). *Lexikon a sémantika*. Praha: NLN.
- HAUSER, P. (1986). *Nauka o slovní zásobě*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- HERRMANN, F. (2002). Aspekte der Emotion. In Cruse, A. (ed.): *Lexikologie. Lexicology*. Berlin / New York: Walter de Gruyter.
- LOTKO, E. (2000). Co odhaluje analýza neologismů v současné češtině. In: *Studia z filologiei slowiańskiej ofiarowane profesor T. Z. Orłoś*. Kraków, s. 137–141.
- MARTINCOVÁ, O. a kol. (1998). *Nová slova v češtině. Slovník neologismů*. Praha: Academia.
- MARTINCOVÁ, O. a kol. (2004). *Nová slova v češtině. Slovník neologismů 2*. Praha: Academia.
- MITTER, P. (2006). *Kompozice v kontextu současné češtiny*. Ústí nad Labem: UJEP.
- MITTER, P. (2003). *Složená hybridní substantiva s prvním komponentem cizího původu v současné češtině*. Ústí nad Labem: UJEP.
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z., eds. (1995). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN.
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J., eds. (2002). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN.
- RÖMER, Ch. – MATZKE, B. (2005). *Lexikologie des Deutschen. Eine Einführung*. Tübingen: Günter Narr.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Praha: Academia, 1998.
- ZIMA, J. (1961). *Expresivita slova v současné češtině: studie lexikologická a stylistická*. Praha: ČSAV.

Elektronické prameny

- Český národní korpus – SYN2009pub. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Elektronická databáze heslářů Ústavu pro jazyk český AV ČR. Dostupná z WWW: www.lexiko.ujc.cas.

Zdroje

Lidové noviny 1. 4. 2011–31. 10. 2011

Hospodářské noviny 1. 4. 2011–31. 10. 2011

**On the functional aspect of expressivity
(with regards to contemporary printed publicistic texts)**

The main function of expressive words is not to express the author's feelings and attitudes, but to influence the recipient's feelings and attitudes. This fact is illustrated in the paper, concerning on the specific character of lexical expressivity in Czech as language that intensively derivates its new word formations.

Mgr. Darina Hradilová, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
77180 Olomouc
darina.hradilova@upol.cz

Publikováno za podpory projektu *Vzdělávací cyklus Moderní mluvnice češtiny pro studenty magisterských a doktorských programů* (ESF, OPVK, reg. č. CZ.1.07/2.2.00/15.0275).